

(ELŐ)REFORMÁCIÓ
NYUGAT-EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

ARDAY LAJOS*

Kivonat

Az intézményesült/pápai egyház megújítására törekvők a 10-15 században: bogumilok, katárok/albigensek, valdensek, ferencesek, Wycliffe/lollardok, Husz/huszták, Savonarola, Erasmus. Luther (1517) evangélikusok: (észak)német területek, Skandinávia: „Az igaz ember hitből él”, egyetemes papság, két szentség: keresztség és úrvacsora, kenyérrrel és borral; anyanyelvi Biblia és igehirdetés; Ágostai Hitvallás (1530). Zwingli és Kálvin: Franciaország – hugenották; Svájc (Zürich, Genf), Strassburg reformátusok. Predesztináció-eleve elrendelés; érseki-püspöki hierarchia helyett laikus egyház(község)vezetés: presbitériumok. Második Helvét Hitvallás (1566), Heidelbergi Káté (1563) „Felülről vezényelt” reformáció (VIII. Henrik, Vasa Gusztáv) egyházból királyi és nemesi birtokok. Társadalmi bázisa: (humanista) értelmiség/papság-(ferences)szerzetesek, fő- és középnemesség, polgárság. Az anglikán egyház: High és Low Church: külsőségeiben, egyházszervezésében hagyományos, dogmatikájában kálvinista. Puritánok, independensek (Cronwell, disszenterek-nonkonformisták. Kirk: a skót presbiteránus államegyház (Knox). Az ellenállás joga és gyakorlata: erdélyi fejedelmek, I. Károly kivégzése (1649). A puritán/kálvinista munkaetika, önkormányzatiság (Max Weber).

A lutheri, majd kálvini reformáció rohamos elterjedése Magyarországon az állam- és egyházszervezet szétesése (1526) után: a török hódoltsági területeken a kálvini irány, a királyi/Habsburg országrészen a lutheri: szlovákok, szászok. A félfüggetlen Erdélyben a szászok megmaradtak evangélikusnak, a magyarok reformátusokká, részben – fejedelmi támogatással – unitáriusokká lettek. 1568, Torda: vallásszabadság törvénybe iktatása. A 17. század közepén (angol-holland hatásra) puritán lelki-szellemi megújulás, amely kihatott a románságra is.

A reformáció kiemelkedő személyiségei: Dévai Bíró Mátyás, Sztárai Mihály, Honterus, Dávid Ferenc, Huszár Gál, Szegedi Kis István, Méliusz Juhász Péter (Debreceni zsinat 1567), Károli Gáspár, Szenci Molnár Albert.

Világviszonylatban egyedülálló a „magyar vallások”, a református és az unitárius kettős, episzkopális (püspöki-esperesi) és presbiteri egyházigazgatási rendszere a Kárpát-medencében.

Kulcsszavak: valdensek, Wycliffe, Hus, Erasmus, Luther, Zwingli, Kálvin, Knox, II. Helvét Hitvallás.

A TANULMÁNY VÁZLATA

Az előreformáció

A reformáció Franciaországban

Az angol protestantizmus

A reformáció két fő áramlata

A török hódoltsági területek

A református („magyar vallás”)

Függelék

A magyarországi reformáció meghatározó személyiségei

*

* A szerző: Arday Lajos DSc (1935) történész és politológus, az MTA doktora (2005). *Fő kutatási területei:* biztonság, nemzeti identitás és kisebbségek Közép- és Kelet-Európában és a Balkánon; a volt jugoszláv térség; brit külpolitika.

A keresztyén – krisztusi – egyház létrejöttétől nem volt egységes. Már az Apostolok Cselekedeteiről írott újszövetségi könyv beszámol a Péter és Jakab által vezetett jeruzsálemi ösgyülekezet, a zsidókból lett és a Pál tevékenysége nyomán megtért „pogány” keresztyének és vezetőik ellentétéről.

A 3.–4., s az azt követő századokban a széthullóban lévő Római Birodalom keleti tartományaiban a manicheus,¹ Afrikában és a nyugati részen, a megkeresztelt „barbárok”, germán törzsek között az ariánus tanok² terjedtek el. A nikeai/niceai zsinat 325-ben (amelyen Arius alexandriai egyházfő is részt vett) császári nyomásra fogadta el minden keresztyén egyház közös, ún. Apostoli Hitvallását a Szentháromság egységéről.³

Nagy Konstantin uralkodásától (282-337) vált a keresztyénség üldözöttségből államvallássá; kiépült hierarchiája, „intézményesült”, egyre inkább elvilágiasult.⁴ Bizáncban kialakult a cezaropapizmus; az uralkodó és az egyház feje is. 1054-ben bekövetkezik az egyházszakadás, nyugatira és keletre; az utóbbira, az ortodox/görögkeleti/pravoszlávra máig jellemző az egyház és az állam összefonódása.

A 10. századtól a lelki megújulási mozgalmak egész sora bontakozott ki a Balkántól Angliáig, hirdette az őskeresztyényi állapotokhoz való visszatérést, az apostoli szegénységet, elvetve mindazt, ami a Bibliában nem található. A délszláv területen elterjedt bogumil⁵ irányzatban, az észak-itáliai patarénusokban, a dél-franciaországi katároknak („tiszták”)⁶ közös volt a duális világszemlélet, a szegénység és az aszkézis, mint életforma, az intézményes egyházzal – pápasággal - papsággal – való szembefordulás. Érthető, hogy mind a keleti, mind a nyugati egyház üldözte őket, mint eretnekeket. A bogumilok ellen – sajnos – a magyar királyok is hadjáratokat vezettek, ennek ellenére Boszniában a nép vallásává, sőt rövid időre államvallássá is lett.⁷ Az albigenekkel kegyetlenül leszámoltak: a pápa 1208-ban keresztes hadjáratot hirdetett ellenük és a francia királyok seregei tízezzrel gyilkolták a kiközösített eretnekeket, raboltak, földig romboltak városokat és várakat, az utolsót 1244-ben. Kierőszakolt házasságkötéssel a gazdag Provence függetlenségét felszámolták, s vele együtt az akkori Európa legfejlettebb kulturális életét, lovagi költészetét. A katárok és valdensok visszatérésére az egyház új fegyvereket vetett be: a kolduló rendeket (dominikánusok 1215-20, ferencesek 1221) és az inkvizíciót, közvetlen pápai irányítással (1232), melynek legbuzgóbb és legkegyetlenebb működtetői a domonkosok voltak (az „Úr kutyái”), a jezsuiták megjelenéséig (1539).

A bogumilok és albigenek nem éltek túl az üldözést és a történelmi változásokat (oszmán és francia hódítás), de az első valóban előreformációs ébredés, a valdens, ha átalakulásokkal is, a mai napig fennmaradt. Egy gazdag lyoni kereskedő, Vald/Wald Péter 1173-ban megtért, vagyonát szétosztva, „... vándor-prédikátorságba kezdett, bűnbánatot és a formális vezeklés helyett a munkával és imádkozással töltött egyszerű, igénytelen életmódban megnyilvánuló megtérést hirdetve, mivel a hit cselekedetek nélkül halott.” Az evangéliumokat és a zsoltárokat franciára fordította, hogy a Bibliát mindenki anyanyelvén és kötelezően olvashassa. Ez forradalmi újítás volt, hiszen még a papok túlnyomó többsége sem olvasta a latin Vulgátát.⁸ Követői nem ismerték el a papi rendet, laikus prédikátoraikat felhatalmazták úrvacsora osztására; nem építettek templomokat, elvetették a szentek tiszteletét, a képeket, szobrokat, a purgatórium létezését; összejöveteleiket magánházaknál vagy szabadban tartották. Mivel tiltották az esküt, a fegyverviselést és a katonáskodást, szembekerültek nemcsak az egyházzal, hanem a világi hatalommal is, így kettőzött erővel üldözték–irtották őket, évszázadokon keresztül. Így – időnként Svájcba menekülve – csak Savoya és Piemont külvilágtól elzárt völgyeiben maradtak fenn kisebb közösségeik, esetenként összeolvadva huszitákkal/cseh testvérekkel, anabaptistákkal, reformátusokkal; ma Olaszországban a protestánsokat valdenseknek (is) nevezik.

¹ A perzsa Mani szerint a világ duális: a szellemi világ ura Isten, ez a Jó birodalma; az anyagi világé a Sátán, az a Gonosz birodalma; ezek örök harcban állnak egymással.

² Krisztus az Atya teremtménye; vele nem egy, hanem hasonló lényegű. Ez – kimondatlanul – a páli levelek eszmeiségéből is levezethető/következik.

³ „... Van három, ugyanazon lényegű, egyaránt örökkévaló és egyenlő méltóságú személy ... ez a három az Isten, és közös egy isteni természete van az Atyának, Fiúnak és Szent Léleknek.” Második Helvét Hitvallás. Kálvin Kiadó, Bp. 1996. 122. o.

⁴ Egy, valószínűleg nem valós, de jellemző történet szerint a pápa és Aquinoi Tamás egy dombról nézik a szekereket, melyek a pápai udvar kincseit mentik egy ellenséges támadástól. „Hol vannak már azok az idők, amikor Péter azt mondta a templom kapujában kéregető sántának, hogy ezüstöm és aranyom nincs nekem”? „De hol vannak azok az idők, amikor azt mondhatjuk – felelte Tamás – hogy názáreti Jézus nevében, kelj fel és járj?”

⁵ Istent szerető, vagy akiket Isten szeret.

⁶ Albi városáról albigeneknek is nevezték őket.

⁷ Az üldözések hatására azonban felszabadítóként fogadták az oszmán-török előrenyomulást, és tömegesen tértek át az iszlámra; a nemesség azért, hogy megőrizhesse földbirtokait.

⁸ Makkai László: Vezérfonal a középkori egyház történetének tanulmányozásához. Debrecen, 1982. 38. o.

A ferences rend alapítójának, Assisi Szent Ferencnek az élete és tevékenysége hasonló Valdéhoz, azzal a különbséggel, hogy őt és követőit – részben a valdens mozgalom sikerének hatására – III. Ince pápának sikerült megtartani az egyházban, egyfajta belső megújulási reformirányzatként. Ő is a bűnbánatot és megtérést hirdette, az alázatossággal párosult szeretetet; a prédikációt helyezte az istentisztelet középpontjába, és haláláig ragaszkodott szabad evangélista életmódjához.⁹ A ferencesek három alapkövetelménye a szegénység, szüzesség (önmegtartóztatás), engedelmisség.¹⁰

Egészen másként alakult a dominikánus Savonarola (1452-1498) sorsa. Prédikációiban az egyéni újjászületést, erkölcsi megtisztulást hirdette a Jézus Krisztusban való hit által. Hatására – előjáró lévén – megtisztultak Toszkána kolostorai. Az egyházi reform jelszavával, apostoli szegénységének helyreállításával nyerte meg Firenze szegényeit és került konfliktusba a Mediciekkel, köztük a legerkölcstelenebb VI. Sándor pápával.¹¹ Ostorozta nemcsak az egyházat, hanem a gazdag polgárság feslett életét is. Hatására Firenze néhány évig puritán erkölcsű város, Kálvin Genfjéhez hasonló. Savonarolát 1497-ben kiközösítik, pápai átokkal sújtják, és a lakosság is ellene fordul (mulatóhelyek bezárása), majd a következő évben társaival megégetik.

John Wycliffe (1324?-1384) az oxfordi Ballion College elnöke, teológiai doktor. Amikor uralkodója, III. Edward megtagadta a hűbéradó fizetését a pápának, Wycliffe röpiratot jelentetett meg a pápa követeléseivel szemben; kijelentette, hogy az egyházi birtokok a nemzet tulajdonát képezik; mi több, a parlament megszavazta az egyház megadóztatását(!). Ez a kettős pápaság időszaka, és Wycliffe prédikációiban támadta a pápai udvar(ok) romlottságát, fényűzését, a züllött szerzeteseket, a szentek – képek – szobrok tiszteletét. Ő és követői angol nyelvre fordították a Bibliát, hogy minden ember maga tanulmányozhassa azt. Utazó prédikátorokat küldött ki kettesével, mint a valdensok. Tanítása szerint az egyház Isten kiválasztottjainak közössége; a papi hierarchia helyett a presbiteri rendszerhez való visszatérést hirdette; tagadta, hogy az úrvacsorában a kenyér és a bor Krisztus valóságos testévé változik; hirdette a predesztinációt/eleve elrendelést. Elvetendő minden, ami nincs a Bibliában, így a pápaság, a papi rend, a szerzetesség, a cölibátus (papi nőtlenség), a mise és a (fülbe)gyógyás – mindebben Kálvin elődje. Hirdette: „... A pápa nem áll Anglia felett; az angol király döntsön az angol egyház ügyeiben, annak vagyonával is rendelkezzen. ... Egyedül a Szentírás a keresztyén hit alapja, s hogy az üdvösség egyedül hit által nyerhető el.”¹² Eretnekséggel vádolták, de királya és a parlament megvédte az egyetemet, a canterbury érsek és a pápa ellen is. Haláláig békében élt és dolgozott (90 munkája jelent meg), de a konstanzi zsinat eretneknek nyilvánította, hamvait és iratait elégették. Követői, a lollardok a társadalom minden rétegéből rekrutálódtak: falusi szegények, (városi) alsó középosztálybeliek, lovagok, a (későbbi) cseh taboritákhoz hasonlóan.¹³ Esméi hatással voltak a Wat Tyler-féle parasztfelkelésre, akárcsak Lutheréi a német parasztháborúra. Méltatói szerint Wycliffe „a reformáció reggeli csillaga” – s valóban, a reformátorok elődjüknek tekintették.

Dinasztikus kapcsolatok révén sok cseh diák tanult Oxfordban, akik lemásolták és hazavitték Prágába professzoruk több latin nyelvű művét; a Szentírás igazságáról és az egyházzal szótól Husz János (1369-1415), egy időben a Károly egyetem rektora, olvasta és jegyzetekkel látta el. Bizonyított a közvetlen hatás: Wycliffe életműve inspirálta és erősítette Husz cseh nyelvű tevékenységét, és hatással volt a prágai egyetem szétválására, cseh nemzeti jellegének megerősítésére.¹⁴ Írásaiban és prédikációiban sokszor idézett Wycliffe műveiből. A konstanzi zsinat egyik angol tagja „a tetest öltött Wycliffe”-nek nevezte Huszt, és halálos ítéletének egyik vádpontja volt Wycliffe tanainak hirdetése. Munkatársa, Prágai Jeromos, aki követte őt a tűzhalálba, Oxfordban tanult.

Nagyhatású prédikációi Wycliffe tanait visszhangozzák: a Szentírás a vallás és a hit egyetlen zsinórmértéke; nem a szertartások és az érdemszerző cselekedetek útján üdvözülünk, hanem a hit és tiszta élet által. Az őskeresztyén egyházi gyakorlatot kell visszaállítani. Ennek megfelelően az egyház feje nem a pápa, hanem Krisztus; tagjai a kiválasztottak közössége. Az úrvacsora: két szín alatti áldozás kenyérral és borral. Kikelt a pápák (ekkor már három volt) és a papság világias életmódja ellen. Utazó prédikátorok (Milic, Matej z Janova) országszerte terjesztették ezeket a felforgató eszméket. A retorzió nem maradt el: a (még német többségű) egyetem ellene fordult, az érsek eltiltotta az egyházi szolgálattól, 1411-ben pápai átokkal sújtották. Királya, IV. Vencel még megvédte (a királyné gyóntatója (is) volt), de utódja, Zsigmond

⁹ U.ott 39.-41. o.

¹⁰ Ezzel magyarázható, hogy az oszmán uralom évszázadaiban a szultáni hatalom csak a szörcsuhában jár, sarus ferencesek tevékenységét tűrte meg Boszniában, akik a nép között élve biztosították a katolicizmus továbbélését.

¹¹ Katolikus hivatalos vélemény szerint is „a pápaság legsötétebb alakja” (1492-1503). Egyik ágyasától négy elismert gyermeke született; Cesare fia, bíboros, hadvezér, bérgyilkosokkal ölette meg öccsét.

¹² Csohány János: Tegnap és tegnapelőtt – Írások a reformáció fél évezredes jubileuma elé. Debrecen 2016. 53. o.

¹³ Sorsuk is hasonlóan alakult: vezérüket, Lord Cobhamet megégették, mint 140-től több hívét.

¹⁴ A német professzorok és hallgatók kivonultak és megalakították a lipcei egyetemet.

menlevele ellenére a bíborosok 39 vádpont alapján máglyahalálra ítélték Konstanzban 1415-ben. Összefoglalva: „Jan Hus hitújító, aki az egyházat akarta megreformálni, de tanításával, mártírhalálával hatalmas nemzeti mozgalmat és társadalmi forradalmat robbantott ki”. A huszitizmus hármas jellege:

- Wycliffe és Husz tanain és tevékenységén alapuló elő-reformációs mozgalom, lelki ébredés, megújulás;
- a városi és falusi szegények, kizsákmányoltak szociális mozgalma, fegyveres felkelése;

-az ehhez kapcsolódó cseh nemzeti jelleg, lévén, hogy a városi patríciusok, egyházi és világi főurak-nagybirtokosok többsége német volt; ebből következően a huszita-kelyhes mozgalom mint cseh(nyelvű) nemzeti egyház szerveződött meg. A radikális taboríták veresége (1434) után a mérsékelt kelyhes irányzat vezetője, Podjebradi György (Hunyadi Mátyás apósa) uralkodásától (1458-1471) 1620-ig a huszita hagyományokra épülő protestantizmus a cseh társadalom uralkodó vallása.¹⁵

A humanizmus már a reformáció előfutára. Rotterdami Erasmus, „a humanisták hercege”, Luther kortársa (1466?-1536) is „... azt akarta, hogy mindenki az anyanyelvén olvashassa a Bibliát, hogy a legegyszerűbb emberekhez is eljusson a Szentírás”.¹⁶ Elvetette a skolasztika rendszerét, jelszava volt: „Vissza a korai keresztyénséghez”, az Újszövetség legkorábbi forrásaihoz, az egyházatyák írásaihoz. Ősi kéziratok alapján javított görög Újszövetséget jelentetett meg 1516-ban, mellékletében egy új szemléletű latin fordítással. A német Reuchlin (Melanchthon nagybátyja) a héber nyelv ismeretében az egyház által használt latin nyelvű Biblia, a Vulgata számos hibájára bukkant, Ők indították el a Szentírás és az egyházatyák¹⁷ szövegkritikai kiadásait, óriási hatással a meginduló reformációra. Erasmus mérsékelt reformátor volt, etikus kegyességgel,¹⁸ aki harcolt a papság és a szerzetesek romlottsága, a szórszálhasogató teológiai viták, a babonák és a népi vallásosság pogány elemei ellen. Egyetértett Luther egyházkritikájával, de nem akart mártír lenni – kiállt az egyház egysége mellett.

A két zsinat (Konstanz 1414-15, Bazel 1431-39) ugyan rendezte a pápaság helyzetét és próbált javítani az egyházigazgatáson, ám „... úgy szétkürtölte a reformáció eszméjét, hogy azt soha többé nem lehetett elfeledni. ... Az igény az egyetemek akadémiai programjából nőtt ki és vált a tömegek zúgó követelésévé.”¹⁹ A 16. század elejére az egyházi közállapotok addig nem tapasztalt mélypontra süllyedtek. A papok és szerzetesek többsége (latinul) olvasni nem vagy alig tudó volt, elterjedt az iszákosság, az ágyasok tartása. „Angliában a papságot szinte egyezményes közutálat övezte ... 1381-ben Wat Tyler parasztjai habozás nélkül végeztek az angol egyház legelső emberével”. (A canterbury érsekkel – AL)²⁰

Általánossá vált „... a távollétben is jövedelmező posztok birtoklása, az egyházi tisztségek halmozása, ágyasok tartása és papi jövedelmek fizetése olyanoknak, akik nem is voltak pappá szentelve.”²¹ ... Az egyház és képviselői adják elénk a legrosszabb példát” – írta Machiavelli.²² A népi vallásosságban a Megváltót a Szűzzel vagy valamelyik védőszenttel helyettesítették. Gyűjtötték az ereklyéket; az elhíresült wittenbergi vártemplomban 17433-at őriztek, számos szent csontjait és a Bethlenemben legyilkolt csecsemők egyikének tetemét. A koronát mindezekre a búcsúcédulák árusítása tette fel: pénzért árulták a bűnbocsánatot és a halottak lelkének megszabadítását a purgatóriumból,²³ a befolyt pénzből építették a római Szent Péter székesegyházat.

Luther Márton (1483-1546) egy kivételesen szigorú erkölcsű és vallásos szellemű ágostonrendi kolostor szerzeteséből lett az újonnan alapított wittenbergi egyetem teológiai doktora és professzora. Gyötrő bűntudatából a páli ige szabadította ki: „Az igaz ember pedig hitből él.” (Róm 1:17) 95 pontba szedett tézisei 1517 okt. 31.-e után három nyomdában is megjelentek; (Nürnberg, Lipcse, Bazel), és „... alig 14 nap alatt bejárták egész Németországot” – állapította meg ő maga. „... Sok embernek adott lelki megkönnyebbülést, ... hogy nem az egyházi előírások teljesítésétől, a pápa közvetítésétől vagy bizonyos cselekedetek gyakorlásától függ üdvösségük.” Az egyetemes papság elvéből következik, hogy a személyes hit által közvetlen kapcsolat alakul ki Isten és az ember között, így nincs szükség közbenjáró papságra.²⁴ Csak két szentség (sakramentum) van, a keresztség és az úrvacsora kenyérrel és borral. Az istentisztelet középpontja

¹⁵ A lakosság 2/5-ét alkotó németek (és néhány város pl: Plzeň) megmaradtak katolikusnak.

¹⁶ O. Chadwick: A reformáció Osiris Bp. 1998 35. o.

¹⁷ Pál, Origenes, Ambrosius, Jeromos, Tertullianus, Augustinus

¹⁸ „A keresztyény katona kézikönyve” Strassburg, 1515 Summája: az ember életcélja Krisztus követése.

¹⁹ Chadwick i.m. 18-19. o.

²⁰ Szántó György Tibor: Anglikán reformáció, angol forradalom. Európa, Bp. 2000. 25. o.

²¹ VIII. Henrik orvosa négy egyházközségnek volt a plébánosa, három székesegyház kanonokja és a yorki apátság tanulmányi vezetője. A sensi érsek saját temetésekor „lépte át” székesegyháza kapuját. II. Gyula pápa karddal az oldalán vett be egy erődöt; a pápai sereg egyik alakulatát a yorki érsek vezette. Chadwick i.m. 13, 15. o.

²² U.ott 20. o.

²³ U.ott 21, 39. o.

²⁴ Péter Katalin: Hitújítók és hitvédők. Kossuth, Bp. 1993. 11., 14. o.

az (anyanyelvi) igehirdetés, de fontos szerepe van a zenének és az éneklésnek. A pápa nem isteni joggal feje az egyháznak – a legfőbb hatalom az egyetemes zsinaté, de később ezt az állítást visszavonja, mert” ... husziták vagyunk mindannyian ... Szent Pál és Szent Ágoston a husziták voltak”. De Luther nem csak hitújító, hanem „német és nacionalista, a nép fia, ... A németek haragja a távoli Róma bosszantó hatalmaskodása miatt hirtelen jött áradatként zúdult előre Luther nyomában. ... Felszólítja Németország fejedelmeit és magisztrátusait, hogy hivatali tiszttségükkel élve reformálják meg az egyházat. ... A német nemzetet és birodalmat fel kell szabadítani, hogy a maga életét élhesse”.²⁵ Érthető, hogy az egyházi és a világi hatalom minden eszközzel igyekszik eltaposni a vallási és társadalmi-politikai „lázadás” tüzeit. 1520-ban pápai bulla kiközösíti Luthert és követőit, s felszólít könyveit elégetésére. Válaszul Luther veti máglyára a kanonikus törvényeket és a kiközösítő bullát, s ezzel teljessé válik a szakítás. 1521-ben, a wormsói birodalmi gyűlésen V. Károly császár előtt sem hajlandó visszavonni tételeit,²⁶ mire törvényen kívül helyezik – hajszálon múlott, hogy nem jutott Husz sorsára.²⁷ Bölcs Frigyes szász választófejedelem wartburgi „védőőrizetében” németre fordítja az Új-, később az Ószövetséget is, és ezzel megveti a német irodalmi nyelv alapját.²⁸ Legfőbb munkatársa, Melanchthon (1497-1560), a humanista reformátor, Erasmus és Kálvin jó barátja, tette a protestáns tudományosság központjává a wittenbergi egyetemet; ő fogalmazta meg az augsburgi birodalmi gyűlés elé terjesztett Ágostai Hitvallást (1530), az evangélikus egyház átfogó hitelvi alapját. Valójában ő építette ki az egyházszervezetet, fogalmazta meg az egyházi rendtartást. Haláláig törekedett a lutheri és Zwingli-Kálvin-i irányzat összebékítésére, egy egységes protestáns egyház kialakítására, pontosabban egyben tartására.²⁹ Luther két Kátét is írt, a nagyot a hitoktatók, a Kis Kátét a gyermekek számára. (1529) Az Ágostai Hitvallást Kálvin is aláírta; az 1576-os Formula Concordiae már a kálvinizmustól való elhatárolódás szándékával fogalmazódott meg.^{29a}

U. Zwingli (1474-1531) a svájci német városállam Zürich reformátora 1519-től. Műveiben³⁰ teológiai, társadalmi, (egyház- és városkormányzati), politikai (a birodalomhoz/császárhoz való viszony) kérdésekkel egyaránt foglalkozott. Ő az első reformátor, aki „... az úrvacsorát szimbolikus emlékcselekvésként értelmezte”. Az 1529-es „marburgi kollokviumon”, amelyen Luther és Zwingli mellett Melanchthon, Bucer és más teológusok is részt vettek, éppen ebben a kérdésben nem sikerült megegyezni, és ettől kezdve szakadt el egymástól a protestantizmus lutheri-evangélikus és zwingli-kálvini-református irányzata. Zwingli társadalom-felfogásában „... az egyház és az állam egyazon közösségnek kétféle funkcióját tölti be: az egyház az evangéliumot hirdeti, a városi tanács, mint keresztyén felsőbbiség, ... az egyházi életnek minden ügyét irányítja. Így lett Zürich példaképe a városi tanács által irányított református államegyházi lét felépítésének”.³¹ Vezetésével a városi tanács „... megengedte a papok nősülését, a templomokból eltávolították a babonás képeket és ereklyéket, a képeket és szobrokat eladták vagy összetörték, az oltárokról minden díszítést leszedtek. ... A középkori himnuszok helyett bevezették a zsoltárok verses változatának éneklését. ... A svájci templomok belsejének és az ott folyó istentiszteleteknek a megváltoztatása sokkal forradalmibb, mint Észak-Németországban”.³² A keresztyéneknek is megengedhető a pénznek maximum 5%-os kamattal történő kölcsönadása.³³ Svájc központtal egy Habsburg-ellenes szövetséget akart szervezni.³⁴ Elfogadhatónak tartotta az istentelen felsőbbiséggel – a császárral – szembeni ellenállást.³⁵ Ennek megfelelően cselekedett: a katolikus kantonokkal vívott csatában esett el 1531-ben Kappelnél.

Kálvin (Jean Calvin/Cauvin, 1509-1564) Franciaországban született, a Sorbonne-on és más egyetemeken jogot, nyelveket (görög) és teológiát tanult. A (lutheri) reformáció tanainak terjesztéséért menekülnie kellett. 1536-ban Bázelen jelentette meg élete fő művét, az *Institutio*-t,³⁶ amelyet 1559-ig bővített. Amellett, hogy a református egyházak mérvadó dogmatikája lett, francia nyelvű változatát – más írásaival együtt – a francia

²⁵ Chadwick i.m. 44, 46-47, 49. o.

²⁶ „... Mert sem nem bátorságos, (safe), sem nem tanácsos dolog (salutary lelkiismeret ellen cselekedni. Isten engem úgy segítjen.”

²⁷ Élete végén a császár – állítólag – megbánta, hogy nem végeztette ki.

²⁸ Korábban is készültek bibliafordítások északi és déli nyelvjáráásokban, de azok nem voltak kölcsönösen érthetők.

²⁹ Péter i.m. 17-18, 22, 26. o. E.Gresch: A hugenották története, hite és hatása Kálvin Kiadó Bp. 2008. 9. o.

^{29a} Bajusz Ferenc: A keresztyénség és a világvallások. Ref. Zsinati Iroda, Bp. 1991. 43. o.

³⁰ 67 tétel 1523 Kommentár az igaz és hamis vallásról 1525. (átfogó reformátori dogmatika) A keresztyén hit magyarázata, 1531.

³¹ Gresch: i.m. 9-10. o.

³² Chadwick: i.m. 71-75. o.

³³ A zsidók – akikre a tilalom nem terjedt ki – 25-50%-os kamattal folyósítottak kölcsönöket.

³⁴ Nehezen hihető el, de a 16. században Svájc Európa egyik jelentős katonai hatalma volt.

³⁵ Gresch i.m. 10. o.

³⁶ *Institutio Religionis Christianae*, A keresztyén vallás rendszere

próza mesterműveinek tekintik, szerzőjüket pedig – Rabelais mellett – a modern irodalmi nyelv megeremtőjének.³⁷

A névleg a Német-Római Szent Birodalomhoz, valójában Svájcban tartozó városállam, Genf az 1530-as évek elején csatlakozott a reformációhoz és üzte el püspökét, de a társadalmi viszonyok zavarosak maradtak. 1536 és 1538 között a városban teológiai tanár és prédikátor Kálvin összetűz a városi tanáccsal, és a menekült francia hugenottákat befogadó szabad birodalmi városban, Strassburgban folytatja tevékenységét (1538-41) Elzász reformátora, M. Bucer (1491-1551) munkatársaként. Bucer előbb Luther, majd Zwingli nézeteit képviseli, és ő is a két irányzat összebékítésén fáradozik. Az általa kidolgozott úrvacsora-tant³⁸ fogadják el a református egyházak és az anglikánok. 1541-ben a korábbi egyházfő megpróbálta visszatéríteni Genfét Rómához, mire a reformáció hívei visszahívták Kálvint, aki – sokszor konfliktusban a városi tanáccsal – a város tényleges vezetője haláláig, 1564-ig. A zürichi modelltől eltérően Kálvin genfi egyháza távolabb állt az államtól; mindkettő saját hatáskörrel rendelkezett,³⁹ ám a gyülekezetnek kell a hétköznapi polgári közösségében – a (város)államban – Krisztus szerint élnie. A francia hugenotta és strassburgi gyakorlatnak megfelelően a gyülekezetet 2 teológusból-prédikátorból (igehirdetés, a sákramentumok kiszolgáltatása, ([bibliai] szövegmagyarázat, tanítás) és 2 világi vezetőből (vének-presbiterok: gyakorlati egyházvezetés,-fegyelem; diakónusok: a szegényekről és betegekről való gondoskodás)⁴⁰ álló egyháztanács vezette. Az 1549-es Zürichi Megegyezés 26 tételben egyeztetette a zürichi és genfi Úrvacsora-tant és egyházkormányzati gyakorlatot – ezért „... a református protestantizmus születési anyakönyvi kivonatának számít, ... (és) Genf a 16. század közepétől egy időre az európai protestantizmus központja lett”.⁴¹ A Genfben menekült John Knox mondta a városról: „... Krisztus legtökéletesebb iskolája, mely az apostolok óta volt a földön.”^{41/a}

A predesztináció – eleve elrendelés tana már Luthernél felmerült, de legerősebben a kálvinizmushoz kötődik. „... Eleve elrendelésnek nevezzük Isten örök elhatározását arról, hogy mi legyen minden egyes ember sorsa. Mert nem egyforma lehetőségekkel teremt mindenkit, hanem egyeseknek örök életet, másoknak örök kárhozatot rendel Isten kezdetől fogva. ... Isten arra választott ki bennünket, hogy szent és feddhetetlen életet éljünk. ... Kálvin társadalmi tanításában az ellenállás joga nagy hangsúlyt kapott. ... Ha a hatóságok (beleértve az uralkodókat – AL) kötelességeiket nem teljesítik, a nép választott képviselői jogosultak arra, hogy ellenálljanak”.⁴² „... Olykor Isten a ő szolgálai közül választ valakit a nyilvánvaló megtorlásra, és megbízza azzal, hogy a bűnös zsarnok uralmát megbosszulja és szabadítsa fel az igazságtalanul elnyomott népet.”^{42/a} Ilyen alapon hozza majd meg I. Károly halálos ítéletét az independens puritánok parlamentje 1649-ben, és hirdet általános felkelést Bocskai 1604-ben.

Zwingli utódja, H. Bullinger (1504-1575) közel fél évszázadig állt a zürichi gyülekezet élén. Mint „... a bölcs kiegyezés embere” konszenzust teremtett a svájci református egyházak teológiai nézetei terén a Második Helvét Hitvallás⁴³-ban (1566), amely „... a református hit alapjait⁴³ dokumentálja 30 tételben,” s amelyhez csatlakozott 1566-ban Skócia, 1567-ben Magyarország, 1570-ben Lengyelország, 1571-ben Franciaország, majd az észak-amerikai presbiterianusok.⁴⁴

³⁷ Gresch: i.m. 14. o. Péter i.m. 27. o.

³⁸ A kenyér és a bor nem változik át (az úrfelmutatáskor) Krisztus valóságos testévé és vérévé, s Ő nincs is valóságosan jelen (a lutheri tanítás szerint) – csupán emlékezés önfeláldozására: „Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre” Lukács 22: 19

³⁹ Itt kell megjegyezni, hogy mind a katolikusok, mind a protestánsok által eretneknek nyilvánított antitrinitárius (Szentháromság-tagadó). Servet Mihályt – miután véleményt kértek Zürichtől, Berntől, Bázeltől és Schaffhausentől – a városi tanács ítélte máglyahalálra. Az ezért sokat támadott Kálvin „csak” lefejezését javasolta. Péter: i.m. 31. o.

⁴⁰ Ennek azért volt nagy jelentősége, mert egyrészt visszatért az apostoli idők gyakorlatához, másrészt átvette a feloszlott kolostorok addigi, e téren folytatott tevékenységét.

⁴¹ Gresch i.m. 12-14. o.

^{41/a} Chadwick: i.m. 85. o.

⁴² Péter i.m. 27, 33. o.

^{42/a} Idézi Für Lajos: Ellenállási jog és Bocskai In: Kárpát-medencei létünk a tét. Kairosz, Bp. 2010. 172-173. o.

⁴³ „... Isten szabadon és ingyen kegyelemből minden emberi tekintet nélkül öröktől fogva elrendelte vagy kiválasztotta azokat a szenteket, akiket üdvözíteni akar Krisztusban ... Isten a szenteket Krisztusban bizonyos célra választotta ki. ...Kétségtelennek kell tartani, hogy ha hiszel és Krisztusban vagy, akkor kiválasztott vagy”. Krisztus utolsó vacsoráját ... ábrázolja az úrvacsora, és benne lelkileg ételt és italt vesznek magukhoz a hívek. ...Az Úr teste és vére, megtartván a maga mivoltát és tulajdonságait, lelkileg közölte velük ... a Szent Lélek által. ...És aki ... igaz hittel veszi a sákramentumot ... vidám szívvel hálát ad a maga és az egész emberi nemzetség üdvösségéért”. Második Helvét Hitvallás i.m. 134-136., 178-181. o.

⁴⁴ Gresch i.m. 111-12

A Heidelbergi Káté (1563) „... református hitet 129 kérdésben és válaszban foglalja össze ... főleg Hollandiában, az alsó rajna-vidéken (Pfalz) és Magyarországon formálta a hitéletet. (Konfirmációs tananyag) E kettő ... „a református világot összekötő dokumentummá vált.”⁴⁵

Franciaországban 1519-től terjedtek Luther írásai. A reformáció úttörője J. Lefèvre d'Étaples volt, aki lefordította a Bibliát francia nyelvre (1523-30) és kommentárokat írt a négy evangéliumhoz. 1523-ban Párizsban megégették az első evangéliumi mártírt. A király 1547-ben különbírótságot „máglyatanácsot” alapított – ítéleteivel 1540 és 1560 között 600 „eretneket” végeztek ki; megkezdődött a tömeges menekülés. Ennek ellenére a hugenották/ presbiteriánusok/ kálvinisták száma 1562-re kétféle millióra növekedett a 20 milliós lakosság körében; délen többséget alkottak. Főleg nemesek, a városi népesség, kereskedők, kézművesek, szabad foglalkozásúak – értelmiségiek, de munkások és parasztok is, fogadták el az új hitet. 1562 és 1598 között nyolc vallásháború pusztított az országban. A legnagyobb vérfürdőt 1572. augusztus 24-én, Szent Bertalan éjszakáján rendezte a befolyásolható IX. Károly jóváhagyásával a katolikus Guise-párt. Párizsban 3000, az országban további 20000 hugenottát gyilkoltak le, köztük vezérüket, Coligny admirálist.⁴⁶ Az időleges békét a Nantes-i türelmi rendelet/ediktum hozta meg 1598-ban. Kibocsátója Bourbon-Navarrai Henrik, „a jó király”, aki miután (többször) áttért a katolikus vallásra („Párizs megér egy misét”), IV. Henrik néven lett az ország királya (1594-1610). Ekkorra a hugenották száma 1,2 millióra csökkent, ami a népesség 6%-át jelentette; a 2000 gyülekezetből 800 maradt. 1562 óta csak Elzászba 10, Angliába 6 ezren menekültek, és sokan más német területeken, Svájcban találtak új otthonra, gazdagítva az ottani gyülekezeteket. Végérvényesen eldőlt, hogy Franciaország nem lesz protestáns ország; a katolicizmus alapján teremtették meg a nemzeti egységet. Az ediktum védelmet biztosított a hugenotta kisebbségnek,⁴⁷ de korlátozta is tevékenységüket.⁴⁸ Ahol istentiszteletet tarthattak,⁴⁹ alap- és felsőfokú iskolákat működtethettek. Mivel sok kedvezmény csak a katolikusokat illette, egyre többen áttértek, mert a tömeghangulat is ellenük fordult. Két további vallásháborút (1621-29) angol támogatás ellenére is elvesztettek, így helyzetük egyre romlott, különösen XIV. Lajos trónra lépése után (1643-1715). Abszolút királyi hatalmába (Egy király, egy vallás, egy törvény) még a megtúrt hugenották létezésé sem fért bele. Az állandó zaklatások, korlátozó intézkedések ellenére 1670-ben még mindig 800 ezren (4%) őrizték hitüket, s 600 gyülekezetben 730 prédikátor szolgált. A végső csapást a nantesi ediktum visszavonása és a református vallás betiltása jelentette 1685-ben. Ennek ellenére, hogy megtiltották a kivándorlást – Európában egyedülálló módon – 160 ezer hugenotta szóródott szét Európában és a tengeren túl. A legtöbben német területen (140 ezren), Hollandiában, Angliában – Skóciában telepedtek le. Frigyes Vilmos, a brandenburgi porosz választófejedelem jó érzékkel ismerte fel, hogy a főleg városiak iparos hugenották fellendíthetik országát gazdaságát, s 18 ezrüknek adott kiváltságokkal biztosított új otthonot, mintegy 50 francia kolóniában.⁵⁰

Franciaországban a forradalom és Napóleon alatt a katolikus vallás elvesztette uralkodó, államvallás jellegét. A Code Napóleon (1804) minden francia teljes egyenjogúságát garantálta. Ma a szabadegyházakkal és metodistákkal bővült református egyháznak 475 gyülekezetben 400 ezer tagja van. Elzász-Lotharingia-Strasbourg 230 ezer evangélikusával a protestánsok aránya mindössze 1,4%.⁵¹

Angliában a protestantizmus VIII. Henrik uralkodása idején (1509-1547) jelent meg, nem lelki ébredésként, hanem felülről vezényelt politikai-gazdasági átalakulási folyamatként. Az ország csak három utódja (VI. Edward 1547-53; „Véres” Mária 1553-58; Erzsébet 1558-1603) alatt vált – visszaesésekkel, belharcokkal – protestánssá. Angliában ugyan több évszázados hagyománya volt az egyház- és pápa-ellenességnek, a reformáció terjedését és megerősödését nagyon is prózai okok vitték diadalra: az óriási egyházi-kolostori birtokok kisajátítása növelte a kincstár bevételét, erősítette a királyi hatalmat, de ennél is fontosabb volt a társadalmi hatása: az egyházi vagyon „magánosítása” egy új, királyhű birtokos osztály (landed gentry) kialakulását és a városi polgárság függetlenségét biztosító vagyonosodását eredményezte,⁵²

⁴⁵ U.ott 19. o.

⁴⁶ Sok ezren menekültek külföldre, köztük az én Ardey őseim is.

⁴⁷ 150 menekülési és biztonsági helyet, köztük jelentős városokat, mint La Rochelle, Nimes, Montpellier, Grenoble.

⁴⁸ Katolikus ünnepeken nem dolgozhattak, a katolikus házassági törvények vonatkoztak rájuk is, és tizedet kellett fizetniük.

⁴⁹ A királyi udvarban, Párizsban és környékén nem.

⁵⁰ Berlint, a jelentéktelen halászfalut a 6 ezer hugenotta tette fejlett európai várossá. Leszármazottaik évszázadokon át kiemelkedő szerepet játszottak a német gazdasági, kulturális és politikai életben, a világháborúk sikeres vadászpilótáitól a mai német belügyminiszterig.

⁵¹ Gresch: i.m. 20-21, 25-3, 42-47, 53-54, 65, 79, 84-87. o.

⁵² „... Az alsó rétegnek a kolostorok felosztása súlyos veszteség volt, a nemességnek és gentrynek ellenben aranybánya; a megtollasodott kereskedők is szerezhettek földbirtokot és a köznemességig vihették”. H.D. Gelfert: Nagy-Britannia rövid kultúrtörténete. Corvina, Bp. 1999. 65. o.

ezért (is) fulladt kudarcba Mária törekvése a katolikus egyház hatalmának visszaállítására. A német kolostorokban egyik botrány követte a másikat részegeskedés és ágyastartás miatt. Nem volt ez másként Angliában sem, a kancellár, Thomas Cromwell⁵³ vezette vizsgálóbizottság megállapítása szerint, amivel indokolták megszüntetésüket. A szerzetesek és apácák nem szerveztek ellenállást; világi papok, kanonokok, sőt földbirtokosok lettek, megnősültek, évjáradékot kaptak, s csak kevesen folytatták korábbi életvitelüket magánházakban vagy távoztak külföldre. Az igazi veszteség kettős volt: eltűntek a kolostori (alsó fokú) iskolák, kórházak és szegénygondozás, másrészt akkor értéktelennek tekintett ó- és középanyol kéziratok, könyvek semmisültek meg, képekkel, szobrokkal, oltárokkal, üvegablakokkal együtt.⁵⁴

Henrik válási ügye miatt szakított a pápával, de nem az egyházzal: vitairatot írt Luther ellen, amiért a pápa a „Hit védnöke” címmel ruházta fel, és katolikusként halt meg. Ugyanakkor tetszéssel fogadta W. Tyndale 1526-ban kinyomatott angol nyelvű Újszövetségét. A kettősség haláláig megmaradt: kivégeztette az észak-angliai katolikus felkelés vezetőit, de protestáns lelkészeket is máglyára küldött. Köztük egyik tanácsadóját és Tyndale-t. 1533-ban a parlament törvényben rögzítette, hogy „... Anglia királya – Krisztus után – az ország egyházának feje” – ezzel megszületett az anglikán egyház. „... A „felülről” végrehajtott, de az alattvalók egyetértésével találkozó egyházszakadás elsöprő győzelmet aratott.”⁵⁵ Szerepe volt ebben a hagyományos pápa- és idegen (spanyol, francia) ellenességnek, de annak is, hogy Cromwell és a canterbury érsek, Th. Cranmer rendeletére minden templomban el kellett helyezni egy Tyndale-féle Bibliát, amely országszerte elterjedt és tömegek olvasták. VI. Edward rövid uralma alatt igyekeztek stabilizálni a protestantizmus helyzetét. Parlamenti törvények írták elő az úrvacsora két szín alatti kiszolgáltatását, s tették lehetővé a papok nősülését. Angliában nem voltak a nagy reformátorokhoz vagy Bullingerhez hasonló nagy formátumú, képzett teológusok; az érsekek és püspökök, a változatlanul megmaradt egyházi hierarchia tagjai, inkább államférfiak voltak, mint lelki vezetők. A kivételesen felkészült Cranmer 1549-ben egy lutheri szellemiségű imádságos könyvet, a Book of Common Prayer-t jelentetett meg, amely eltörölte a latin misét, bár a liturgikus öltözet megmaradt, és egységesítette az angol nyelvű liturgiát. Mindkét oldalról támadták: a katolikusok elutasították, a radikális kálvinistáknak csalódást okozott. Ez utóbbiak⁵⁶ befolyására 1552-ben az imádságos könyv átdolgozott kiadása, a következő évben a „42 cikkely” már svájci-kálvini szellemiségű, elsősorban az úrvacsora-tant illetően; eltörlik a halottakért való imádkozást, az utolsó kenetet, a térdelést; a templomokból el kell távolítani a képeket és az oltárokat – helyükbe került az úrasztala. „... Az Imádságos könyv olyan tudós mesterműve, aki biztos ösztönrel érzett rá az átlagember istentiszteleti igényeire.”⁵⁷

„Bloody Mary” esztelen terrorja⁵⁸ „... vérrel keresztelte meg az angol reformációt, ez pedig az angolok tudatában végzetes módon összekapcsolta a klerikus zsarnokság képzetét a római Szentszékkel. ... A protestáns ügyet az erénnyel, a becsületességgel kezdték azonosítani és egyre inkább a lojális angolok ellenállását jelentette egy félig idegen kormányzattal szemben.”⁵⁹

1547 és 1558 között a támogatás, majd az üldözés a protestánsokat még reformátusabbakká tette. Az egyértelműen protestáns – anglikán – Erzsébet⁶⁰ trónra lépése után radikális puritánként tért haza a kontinens kálvinista központjaiból⁶¹ 800 protestáns, akik „... vallási kovászként hatottak: ők alapozták meg Cromwell hatalomra kerülését a következő évszázadban.”⁶² Erzsébet levonta két féltestvére uralkodásának tanulságait; nemzeti és vallási egységre törekedett: az anglikán volt az államegyház, de eltűrte a radikális kálvinista prédikátorok és csoportok működését és a katolikusok házi miséit. Az anglikán egyház közeledett Genf és Zürich eszmeiségéhez és gyakorlatához; feje, a Canterbury érsek, E. Grindal is Genfből tért haza. A kálvini jegyzetekkel kiegészített „genfi Biblia” 1570 és 1600 között közel 20 kiadásban terjedt; Kálvin volt a legnépszerűbb külföldi író.⁶³ Ismét életbe léptették a „Harminckilenc cikkely”-t, amelyet még Cranmer fogalmazott meg 1553-ban; mind a mai napig az anglikán egyház hivatalos dogmatikájának tekintik;

⁵³ Csak névrokona a későbbi Lord Protektornak.

⁵⁴ Chadwick: i.m. 100-101, 103, 105. o.

⁵⁵ Szántó György Tibor: Anglia története. Akkord, Bp. 2007. 114-116. o.

⁵⁶ Ridley és Latimer püspökök, Bucer, ekkor cambridgei teológiaprofesszor.

⁵⁷ Chadwick: i.m. 111-114. o.

⁵⁸ „... Közel 300 embert – nemest és közrendűt, gazdagot és szegényt – köztük négy püspököt és Cranmer érseket, égettek meg, mint protestáns eretnekeket”. U. o. 119. o.

⁵⁹ U. o. 122. o.

⁶⁰ „Supreme governor” / főkormányzóként az egyház feje.

⁶¹ Genf, Strassburg, Leiden, Frankfurt.

⁶² Gelfert i.m. 66. o.

⁶³ Szántó 2007 136. o. Szántó 2000 123, 126. o.

lényegét tekintve kálvinista,⁶⁴ így Erzsébet egyházán belül kálvinista konszenzus jött létre. Ennek ellentmond, hogy az 1560-as években az un. öltözetvita osztotta meg az egyházat. A puritánok – ettől kezdve nevezik így őket – elutasították a hagyományos stóla és miseing viselését – prédikátoraik fekete palástban szolgáltak. Ez volt a felszín. A lényeg: „... A püspöki kar gátolja a Szentírásban megjelenített egyház létrejöttét, ezért a hierarchiát is ki kell gyomlálni Anglia egyházából, helyére pedig ... a presbitériumot kell állítani”. A kisebbségben lévő puritánok „láthatatlan egyház”-at alkottak az államegyházon belül. Meghatározó erőt képviseltek a városokban, (a már akkor is) legfejlettebb Dél- és Kelet-Angliában (London, Ipswich, Colchester, Norwich, Worcester, Bristol, Coventry), fő központjuk London és Cambridge volt, míg a (titkos) katolicizmus bátyja Észak-Anglia és Devon-Cornwall. „... A hagyományos angol „népi” antiklerikalizmus is a puritánok ügyének kedvezett. ... Szervezett erőt képviseltek, mely lelki, földrajzi és szociológiai értelemben is hálószerűen fonta be egész Angliát.”⁶⁵

Erzsébet utódja, a Stuart I. (Skóciában VI.) Jakab presbiteriánus nevelést kapott, de skóciai negatív tapasztalatai alapján⁶⁶ angol uralkodóként az államegyház hierarchikus rendjét védte,⁶⁷ sőt legbelül a katolikusokkal szimpatizált.⁶⁸ Uralkodása alatt (1603-1625) készült el a máig használatos hivatalos Biblia-fordítás és alakult ki a liturgia három pillére, a Biblia-olvasás, prédikáció és közös éneklés. Ő és fia, I. Károly (1625-1649) egyeduralkodóként akarták kormányozni országukat, állandó konfliktusban a presbiteriánus többségű parlamenttel. A 17. század első fele – beleértve a polgárháborút és a cromwelli diktatúrát (1642-1658) – az angol protestantizmus győzelmének és egyben megosztottságának időszaka: a mindvégig többséget alkotó anglikánok és presbiteriánusok mellett megjelentek a legkülönbözőbb, sokszor szélsőséges-utópista mozgalmak, mint az independensek, levellerek, kvékerek, baptisták – mindazokat, akik szembefordultak az anglikán és a skót kálvinista államegyházakkal, disszidenteknek, nonkonformistáknak nevezték.⁶⁹

Anglia már Erzsébet óta az európai protestantizmus legfőbb védhatalma: küzdött a spanyol majd francia katolikus túlhatalom ellen, s támogatásával vívta ki függetlenségét Hollandia. „... Az ő reformációjuk fénye világította be a katolicizmus sötétjébe borult Európát. ... 1660 (a restauráció – AL) után is kálvinista színezetű teológia diadalmaskodott Angliában, csak hogy most párosulva a katolikusokéra emlékeztető ... püspöki rendszerrel. ... A diadalmaskodó főáramlat mellett máig erőteljes maradt a disszenter protestantizmus ... a katolicizmus szintén átvészelte a számára hajszal hiján végzetes időket.”⁷⁰ Az anglikánon belül évszázadokra visszamenően két „egyház” él egymás mellett: a hierarchiában, külsőségeiben katolikus jellegű High Church és a kálvini alapokon nyugvó népi Low Church. A 18. század közepén a Wesley testvérek által elindított nagy lelki ébredési hullám követőiből alakult meg a metodista felekezet, amely Wales népegyházává vált.

Skóciában is a lutheri tanok jelentek meg először, de a század közepére a kálvini irányzat kerekedett felül és terjedt el, nemesi-főúri támogatói segítségével. Vezéralakja John Knox (1505-1572) Kálvinnak talán

⁶⁴ XVII. „... Az életre való eleve elrendelés Istennek örök elhatározása, amellyel a világ fundamentumának letevése előtt ... elrendelte, hogy megszabadítja az átoktól és kárhozattól azokat, akiket az emberek közül Krisztusban kiválasztott és ezeket ... örök idvességre vezérli”.

XXII. „...A rómaiaknak (a katolikus egyháznak – AL) a purgatóriumról, a bűcsúkról, úgy a képek, mint ereklyék tiszteletéről és imádásáról, nemkülönböztetve a szentek segítségül hívásáról való tana hiábavalóság, haszontalanság és nincs annak semmi alapja az Írásban, sőt inkább ellenkezik Isten igéjével”.

XXVIII. „...A kenyér és bor átlényegülése az úrvacsorában nem igazolható a szent iratokból. ...Az úrvacsorában a Krisztus testét csupán mennyei és lelki módon adják, kapják és eszik. A hit az a közeg, amellyel Krisztus testét az úrvacsorában elfogadják és eszik”.

XXX. „...Az Úr pohara nincs eltiltva a világiaktól. ...”

XXXII. „... Egy isten parancsolat sem rendeli azt, hogy a püspökök, papok és diakónusok nőtlenségi fogadalmat tegyenek. ...Ennél fogva ők, éppen úgy, mint a többi keresztyén férfiak, saját belátásuk szerint megnősülhetnek.” Szántó, 2000. 359, 461, 463-464. o.

⁶⁵ U.ott 129, 132, 136, 140-141, 153. o.

⁶⁶ 1596-ban presbiteriánus egyházi vezető, Melville, nagy nyilvánosság előtt közölte vele, hogy „...Ebben az országban VI. Jakab nem király, ...hanem egyszerű tag”. Szántó 2000 188. o.

⁶⁷ „Ha nincs püspök, király sincs” – vágta egy puritán delegáció szemébe, akiket ki akart kergetni országából. Szántó 2007 138-139. o.

⁶⁸ Felesége titokban katolikus hitre tért, Károly fiának francia katolikus feleséget szerzett.

⁶⁹ Legismertebbek, irodalmi alkotásaik révén J. Bunyan (A zarándok útja) és D. Defoe (Robinson Crusoe, Moll Flanders, Singleton kapitány – az első igazi regények)

⁷⁰ Szántó 2000 433. o.

A bevándorlók által is erősödő katolikus egyházba egyre többen lépnek át/vissza, püspök és volt miniszterelnök (T. Blair) is.

legnagyobb hatású tanítványa, Cranmer egyik munkatársa az imakönyv megszövegezésében. Véres Mária és a hazáját megszállva tartó franciák elől (akik gályarabságra ítélték) Genfbe menekült, onnan tért vissza 1559-ben Edinburgh-ba. Az angol tengeri és szárazföldi erők előrenyomulására a francia csapatok és tisztviselők elhagyták Skóciát, ahol az 1557-ben alakult klánfőnökök Szövetsége vette át a hatalmat, melynek „... szervezője és szellemi kovása a genfi irányzatú protestáns eszme és az idegengyűlölet volt.”⁷¹ Skóciában, mint „... Angliában az összes többi országot meghaladó mértékben kapcsolódott egybe a politikai motívum és az egyházformáló eszme ... 1560-ban a skót országgyűlés eltörölte a pápai hatalmat és a misét, és elfogadta a Knox által szerkesztett hitvallást, a Confessio Scotica-t. ... Felállították a skót nemzeti zsinatot (General Assembly), ... majd Book of Common Order címen jóváhagyták a genfi mintára istentiszteleti rendtartást, (melynek) 1564-es kiadásában felvették a verses zsoltárokat is”⁷². „... Knox egyházában nem létezett egyházi hierarchia, ... a helyi gyülekezetek önkormányzata (presbitérium) szabályozta a hívők vallásos tevékenységét”⁷³. I. Károly megpróbálta erőszakkal bevezetni a püspöki rendszert Skóciában, sikertelenül. A polgárháború idején a két egyház összehangolásának szándékával 1647-ben megfogalmazták a 33 tételből álló Westminsteri Hitvallást, aminek az anglikán egyházra semmilyen hatása nem lett, viszont a skót zsinat jóváhagyta, és ezzel az egyház fő hitvallásává vált.⁷⁴ A presbiterianizmus a skót identitás egyik központi eleme. Mint minden protestáns országban, Skóciában is nagy súlyt fektettek az oktatásra,⁷⁵ eredményeképpen a 18. században mindenki tudott írni-olvasni; magasabb műveltségük birtokában a társországba, Angliába vándorolt skótok hamarosan tisztos jómódba kerültek.

A kálvini alapokra épített, Zürichben és Genfben megvalósított városállami gyakorlat vetette meg a népképviselőten nyugvó demokratikus önkormányzati rendszer alapját; a protestáns munkaetika lendítette fel a nyugat-európai centrum, majd a skandináv fél-periféria országainak gazdaságát Max Weber szerint. Kezdve azzal, hogy eltörölték a főleg Mária és a szentek tiszteletén alapuló egyházi ünnepeket, melyek száma elérte az évi 167-et (!). A hugenottákban – és ez érvényes a puritánokra is – „⁷⁶ ... kialakultak a különböző erények, ... a kegyesség, erkölcsi szigor, közösségi szellem, ... a teljesítési készség, lelkiismeretesség, takarékoság. Aki sikeres volt a munkájában, evilági, valamint jövőbeli, túlvilági kiváltsátságának bizonyítékát láthatta benne. ... A munka tiszteletteljes eszköz lett, amivel Istennek szolgálhatunk; ... a munka értéke a közösség számára való hasznosságban rejlik (közösségorientált munkaetika)”⁷⁷. „... Max Weber szerint a kálvinizmus az újkor, vagyis a polgári világrend számos alapvető elemét foglalta már-már egységesen szilárd rendszerbe”^{77/a}. „... Az istenes (godly) ember dolgozik, és aki dolgozik gyarapodik és jogosan leli örömét a jó életben, mint ahogy a természetes ajándékokat (feleség, gyermek) is élvezhette. ... A keresztyén embernek a világban kell élnie, és annak javaival Isten szolgájaként kell sáfárkodnia. A puritanizmus a küzdő ember vallása, a kereskedő, az előljáró és a munkás vallása. ... Akik takarékoskodtak, szerényen éltek, becsületesen intézték ügyeiket, mások érdekeit is szem előtt tartották, és hittek abban, hogy a laikusok tevékeny élete a társadalomban Isten elhívása, azok ... sokkal valószínűbb, hogy sikeresek voltak az anyagi ügyekben...”⁷⁸. „... A puritanizmus a predestináció teológiai dogmája mellett még – Max Weberrel szólva – a [belső aszkézis] erkölcsét is hirdette, megtiltva a puritánoknak, hogy a megszerzett gazdagságban henyén tobzódjanak. ... Nyereségüket új meg új vállalkozásokba fektették, aszkézisük így további gazdagodás forrásává válhatott. ... A sikeresekkel elhitette, hogy a siker kiváltsátságuk jele, a sikertelenekre az aszkézis erényét ruházta. ... Nemcsak Anglia példázza, hogy az ilyen hit micsoda motorja egy versenygazdaságnak, hanem az USA is.”⁷⁹

⁷¹ Szántó, 2000. 170. o.

⁷² Chadwick: i.m. 163-164. o.

⁷³ Szántó 2007 130. o.

⁷⁴ Gresch: i.9.m. 34-35, 59. o.

⁷⁵ „... A régi egyház minden birtoka a Kirk – ez lett a Church of Scotland új neve – tulajdonába ment át. Kikötötték, hogy az egyházi javakból minden község biztosítani tartozik a lelkes fizetség és lakását, továbbá szegényalapot és iskolát működtet. Az utóbbi intézkedés igen áldásosnak bizonyult Skóciára; az országnak szegénysége ellenére a 19. századig külön iskolarendszere volt, mint Angliának...” Gelfert: i.m. 68. o.

⁷⁶ „... A puritán eszmeiség legjellegzetesebb, legkövetkezetesebb és leghitelesebb megnyilvánulása ... a kálvinisták körében található”. Chadwick: i.m. 168. o.

⁷⁷ Gresch: i.m. 34-35, 59. o.

^{77/a} Für i.m. 172. o.

⁷⁸ Chadwick: i.m. 175-177. o.

⁷⁹ Gelfert: i.m. 67. o.

Az ellenpélda a gyarmati kincsekből mérhetetlenül meggazdagodott Portugália és Spanyolország.

A reformáció két fő áramlata, a lutheri és a kálvini, a békítési-egységesítő törekvések ellenére önálló (állam)egyházi struktúrát épített ki a 16. század második felében. A német területeken⁸⁰ (Svájc kivételével) és Skandináviában az evangélikus irány győzedelmeskedett, fenntartva – az anglikánhoz hasonló – érsek-püspöki hierarchiát. A lutheri tanok hirdetői – akik mind a wittenbergi egyetemről tértek haza – az 1520-as években kezdték terjeszteni az „új hitet”. Svéd területen ez egybeesett a Dániától elszakadó államszervezet kiépítésével a nemzeti király, Vasa Gusztáv (1523-1560) uralkodása alatt. A västeråsi Tanácskozáson (1527) alakították meg a rendek a parlamentet (Riksdag), és mondták ki az egyház elszakadását Rómától egy drámai vita után, amelyben – a király jelenlétében – a svéd reformátor, O. Petri aratott győzelmet katolikus ellenfele fölött. Az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó alsópapság lelkesen megáévé tette a reformokat: a kolduló rendek, a gyászmisék, a szentek tiszteletének és a tömjén használatának betiltását. Elfogadták az új egyházi rendtartást és a svéd nyelvű liturgiát. L.Petri lett az uppsalai érsek, a finnek apostola, M. Agricola pedig a turkui (Åbo). Ő fordította finnre az Újszövetséget, amely hamarosan széles körben elterjedt. A keleti ortodoxiával szemben létrehozták viborgi püspökséget, melynek egyik célja a protestantizmus terjesztése volt orosz területen.⁸¹ Az egyházi birtokok elkobzása – VIII, Henrikhez hasonlóan – megerősítette Gusztáv hatalmát⁸² és a belőlük részesedő nemességet. A király nem lett egyházfő, de – jellemző módon – a kincstárnok alá rendelte az egyházkormányzatot. Dánia, és az akkor hozzá tartozó Norvégia 1536-37-ben lett evangélikus. A közös vallás a gyakori politikai, sőt fegyveres konfliktusok ellenére máig fenntartotta a térség vallási, kulturális és társadalmi egységét.⁸³

Magyarországon is voltak kísérletek az egyház megreformálására. Budán már 1303-ban erős valdens gyülekezet volt.^{83/a} Legjelentősebb azonban a huszitizmushoz kapcsolódik. Gazdasági kapcsolataink és Zsigmond husziták ellen viselt „keresztes-háború”-ban való részvételünk folytán polgárok és katonák is „behurcolhatták” az eretnek tanokat, s bizonyíthatóan a Prágában tanuló diákok. Közülük ketten, (Pécsi?) Tamás és (Újlaki?) Bálint lelkészek készítették az első magyar nyelvű bibliafordításokat. Esméik leginkább az akkor legsűrűbben lakott, legfejlettebb déli országrészben (Szerémség) terjedtek el.⁸⁴

Polgárságunk – különösen a felvidéki szász városoké – élénk kereskedelmi kapcsolatban állt a német birodalmi városokkal, így a minden új eszme iránt fogékony egyetemistákon kívül kereskedők, marhahajcsárok is már korán terjesztőivé válhattak az új hitnek, amely oly rohamosan terjedt az északi, nyugati és erdélyi német-szász városokban, hogy Szathmáry György érsek jónak látta kihirdetni a lutheranizmust tiltó pápai bullát 1521-ben. A reformáció másik góca a királyi udvar volt. II. Lajos felesége, Mária (V. Károly és Ferdinánd húga) és az ifjú király gyámja-nevelője Brandenburgi György rokonszenvezett a lutheri tanokkal, csakúgy, mint az általuk kiválasztott udvari lelkészek. A köznemesi országgyűlés 1523-ban kimondja a lutheránusok fej- és jószágvesztését, amelyet a következő évben megégetésre szigorítanak, de az 1526-os rákosi gyűlés ezeket a törvényeket hatályon kívül helyezte.⁸⁵ Az állami és egyházi élet teljes felbomlása Mohácsot követően elősegítette a reformáció terjedését. Az új hit hirdetői – korábban szerzetesek és világi papok⁸⁶ – sikerrel térítenek a főurak⁸⁷ és a török hódoltság terület népessége között. A hatalmas földbirtokokkal rendelkező főnemesek át,- majd a jezsuita ellenreformáció

⁸⁰ „... A déli német területeken, Ausztriában (a szlovén-lakta részekén is – AL), Bajorországban, Tirolban és a Szudéta vidéken ... a XVI. század hatvanas éveiben fokozatosan nőtt a protestánsok létszáma és ereje, főleg a nemesség és a városi középosztályok tagjai között. II. Miksa császár (maga is kripto-protestáns – AL) 1568-ban kénytelen volt korlátozott szabadságjogokat biztosítani az ausztriai lutheránusok számára, majd négy évvel később hasonló jogokban részesítette a csehországi protestánsokat is. 1575-ben ... úgy tűnt, hogy a protestánsok egész Németországot a maguk oldalára állítják” Chadwick: i.m. 141. o.

⁸¹ Rettegett Iván ellenakciót indított az ortodoxia előrenyomulását támogatva a finnek között, és 1564-ben lemszároltatta a polocki protestánsokat és zsidókat.

⁸² A megművelt földterület 28,2%-a királyi birtok lett.

⁸³ N. Kent: A Concise History of Sweden. Cambridge University Press, 2010. 51., 53-57. o.

^{83/a} Csohány: i.m.52. o.

⁸⁴ A dominikánusok-vezette inkvizíció kegyetlen üldözése elől híveik egy részével Moldvába menekültek; részben ők a csángók ősei.

⁸⁵ Werbőczy és Báthory nádorok tizegynéhány eretneket már megégettek, vélhetően gesztusként a pápa és a császár irányában, akiktől támogatást vártak a török támadással szemben.

⁸⁶ Sztárai Mihály a mohácsi csatában még ferencendi szerzetesként vett részt; Kopácsi István sárospataki prédikátor és iskolamester ferencendi perjel volt, Dévai Bíró Mátyás és Szkhárosi Horvát András szintén a ferencendi csuhát tették le, de az erdélyi és felföldi (szász) vezetők is mind katolikus papokból lettek reformátorokká: Honterus, Stöckel (Bártfa) Helth/Heltai Gáspár, Hertel/Dávid Ferenc

⁸⁷ Enyingi Török Bálint, Perényi Péter, Petrovics Péter, Thurzó Elek, Ferenc és György, a Forgách, Balassa, Révay, Homonnai-Dregeth, Rákóczi, Bocskai, Várday, Drágfy, Bánffy, Mágócsi, ecsedi Báthory, Lorántfy; időlegesen a Zrinyi, Batthyány, Nádasdy családok.

(Pázmány Péter) idején visszatérése nem csak az „Akié a föld(terület), azé a vallás” elv érvényesítése miatt döntő jelentőségű, hanem azért is, mert saját fiaik mellett számos tehetséges fiatalot küldtek ki és tanítottak a protestáns egyetemeken Krakkóban, Wittenbergben, Heidelbergben, Genfben, Hollandiában és Angliában, akik hazatérve a lutheri, majd kálvini egyház megszervezői-vezetői, a kollégiumok⁸⁸ professzorai, nagyhatású evangelizátorok lettek.⁸⁹ Főuraink, akik a három részre szakadt, központi hatalom nélküli országban a német fejedelmek hatalmával bírtak, udvarukba fogadták és megvédték az üldözött Habsburg királyi és egyházi hatalom ellen a prédikátorokat, nyugodt életet, az alkotó munka feltételeit teremtették meg számukra, pénzzel támogatták őket, hogy kinyomtathassák műveiket^{89/a} – így született meg Nádasy Tamás (nádor 1554-1562) sárvári várkastélyában az első teljes magyar Újszövetség-fordítás Sylvester János tollából 1541-ben.

A török hódoltsági területen a reformáció teljes győzelmet aratott. Az oszmánok nem túrták a katolikus egyházi és a nemesi vármegyeszervezetet, a katolicizmusban – joggal – a fő ellenség, a Habsburgok ideológiáját látták, és közelebb érezték magukhoz a disztelen, fehérre meszelt református templomokat. Sőt gyakran ők is meghallgatták a prédikációkat és egy-egy hitvitát. A királyi Nyugat- és Észak-Magyarországon II. Miksa alatt (1564-1576) vallásbéke uralkodott – ez tette lehetővé a két protestáns irányzat térnyerését – megszerveződését.⁹⁰

Erdély tényleges ura Fráter György, váradi püspök 1546-ban kénytelen elfogadni az országgyűlés határozatát a két vallás, a katolikus és lutheránus egyenlőségéről; ő maga mindent megtesz a „pestishozó eretnység” felszámolására – 3 eretneket megégetett. Az erdélyi szász városok már a harmincas évektől egységesen lutheri elveket vallanak, melyek elfogadása kötelező minden szász településre⁹¹ (1542-es káptalani zsinat, 1543-47-es Szabályzatok), de önálló egyházzá csak 1551, Fráter György halála után szerveződnek, s választják meg első püspöküket 1553-ban. Az Ágostai Hitvallást csak az 1572-es medgyesi zsinaton fogadták el.

1545-ben első zsinatjukat tartják Erdődön a keleti részek protestánsai, és középutas, Luther és Kálvin tanításai között álló hitvallást fogadnak el Melancthon nyomán. A felső-magyarországi szász városok első protestáns szellemű zsinatát 1546-ban tartják Eperjesen; 1549-ben fogalmazzák meg az öt szabad királyi város⁹² lutheri hitvallását, amelyhez később 24 szepesi és bányaváros is csatlakozott. Az első két „helvét szellemű” zsinatot Beregszászon tartották 1552-ben Petrovics Péter⁹³ oltalma alatt. A végvárak katonái – nem csak a magyarok, hanem a Habsburg birodalom más országrészeiből származók is – többségükben protestánsok, egészen az 1680-as évekig. Az egervölgyi „... hadsereg, nemesek és lakosok ... kijelentették, hogy lelkiismereti ügyekben a királynak (I. Ferdinándnak – AL) nincsen beleszólása”, ezért engedetlenséggel vádolták őket. Debrecen⁹⁴ református püspökéhez, Méliusz Juhász Péterhez fordultak védőiratért. A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás (1561) az első rendszeres kálvinista hitvallás, amely „... a keresztyén hit és élet ... minden kérdésére kiterjed”, beleértve az ellenállás jogát.⁹⁵ Az 1567-es debreceni zsinat – a lutheri iránnyal végleg szakítva – sajátjaként fogadta el a II. Helvét Hitvallást és egy „... 74 cikkelyből álló kánonos könyvet, (amely) ... századokra szóló körvonalait vontta meg a magyar református egyház életformáinak és életműködéseinek”.⁹⁶ Egy latin és egy magyar nyelven írt hitvallást is elfogadtak, az utóbbit Méliusz Debrecen, Nagyvárad, Kassa és Nagyszombat kereskedő lakosságának ajánlotta. A kánonok mellett

⁸⁸ Tolna, Pápa, Debrecen, Sárospatak, (Nagy)Várad, Kolozsvár, Gyulafehérvár

⁸⁹ S. Szabó József: A protestáns Magyarországon Bethlen Gábor Szövetség Bp. 1928. 10, 12, 16, 20. o. Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. I.k. Debrecen, 1938. 36-38, 44, 50, 52. o.

^{89/a} Így adhatta ki Komjáti Benedek Krakkóban 1533-ban Pál apostol leveleit.

⁹⁰ Ezt írta a protestáns Schwendi Lázár kassai főkapitánynak: „... A vallási ügyeket nem lehet karddal eldönteni ... Krisztus és az apostolok másként tanítottak: az ő kardjuk a nyelv volt, a tanítás, Isten igéje, és a keresztyén élet”. S. Szabó: i.m. 38. o.

⁹¹ Ebből fejlődik ki a szász egyetemesség, az „Universitas Saxorum”, politikai szerveződésük.

⁹² Kassa, Eperjes, Kiszseben, Lőcse, Bártfa

⁹³ János király rokona; halála után a háromtagú kormányzótanács tagja Fráter Györggyel és Török Bálinttal; a kiskorú János Zsigmond gyámja, az 1550-es években erdélyi helytartó.

⁹⁴ A Török család birtoka lévén, oltalmukkal az 1530-as évektől protestáns, 1557-től református. A három országrész határán fekvő, viszonylag békésen gyarapodó mezőváros a legnagyobb lélekszámú település; a Partiummal együtt 1565-től erdélyi fennhatóság alatt.

⁹⁵ Nem kell engedelmessé válni a hatóságnak, „... ha valamit a természeti törvény, avagy az Isten dicsősége és törvénye ellen parancsol ... mert inkább kell félni Istentől, mint az emberektől”. Péter Katalin: A reformáció és a művelődés a 16. században. In: Magyarország története 1526-1656. I.k. Akadémiai Kiadó, Bp. 1985. 539. o. Révész: i.m. 120-121. o. Ez adja majd a jogalapot az erdélyi fejedelmek, Bocskai, Bethlen, Rákóczi György Habsburg-ellenes, protestantizmust védő hadjárataihoz.

⁹⁶ Révész i.m. 123-124. o.

a debreceni énekeskönyv és liturgia évszázadokra mintául szolgáltak a reformátusok számára. A kánonok rövidített változata megjelent a hercegszöllősi zsinaton 1576-ban elfogadott kánonokban.

Az anabaptista (újrakeresztelő)-antitrinitárius (Szentháromság-tagadó) irány (kidalgozói-terjesztői főleg olasz egyetemek oktatói-hallgatói) Nyugat-Európából kiszorulva Lengyelországban^{96/a} és nálunk szerzett egyre több hívet. Erdélyben János Zsigmond fejedelemsége alatt (1559-1571) győzött a reformáció. A fejedelem – követve alattvalói többségének vallását – 1562-ben a lutheránus, majd kálvinista, végül 1569-ben az antitrinitárius/unitárius egyház hívévé és támogatójává vált.⁹⁷ A teológiai kérdések iránt érdeklődő ifjú uralkodó (több hitvitán is részt vett) két befolyásos és szuggesztív személyiség hatására váltott hitet: a Krakkóból érkezett olasz udvari orvos Blandrata György és Dávid Ferenc pálfordulásait követte. Az erdélyi országgyűlés 1564-ben emelte a kálvini irányt a bevett vallások (katolikus és evangélikus) mellé; ezt tekintik az erdélyi református egyház születési dátumának. Az 1568-as tordai országgyűlés negyedikként az unitáriusnak is hasonló státust biztosított – Európában, sőt világviszonylatban elsőnek akkor és ott hoztak törvényt a vallás szabad gyakorlásáról.⁹⁸ Az 1569-es váradi zsinatot és debreceni hitvitát követően (amelyen János Zsigmond is fellépett korábbi támogatótja, Méliusz Juhász Péter ellen) úgy látszott, az unitárius tanok (fejedelem által is ösztönzött) terjedése (1566-ban 400 gyülekezet) kihúzza a talajt a református egyház alól nem csak Erdélyben, hanem a Tiszavidéken is. Ez ellen harcolt eredményesen írásaival Méliusz Juhász Péter és hozott határozatokat az 1570-es csengeri és az 1571-es nyírbátori zsinat. Amilyen gyorsan feljutott, olyan gyorsan hanyatlott le az unitarizmus 1571, a fejedelem halála után. Több ágra szakadt: legtöbbször visszatértek a református és az evangélikus egyházba; mások Blandrata vezetésével, elfogadva Krisztus imádandó voltát, megszervezték a máig élő unitárius egyházat. Dávid, aki annak első püspöke volt, visszafordult az Ószövetség felé, megvetve (a székelyek körében híveket szerző) szombatosok, „zsidózók” szektájának alapját. Báthory István, a katolikus fejedelem, majd lengyel király (1571-1586) fenntartotta a négy bevett vallás szabadságát, de behívta az ellenreformáció bajnokait, a jezsuitákat 1579-ben; abban az évben halt meg Dávid Ferenc a dévai várbörtönben.

A protestáns egyházak kiterjesztették missziói tevékenységüket az egyre számosabb románságra is. „... Honterus és társai ... 1544-től ... lefordították és kiadták Luther kátéját és a négy evangéliumot román nyelven, melyek a legelső román nyomtatványok. ... Majd 1577-től ... több oláh kálvinista gyülekezet alakult; Tordasi Mihály püspökük megkezdte az Ószövetség románra fordítását”⁹⁹. I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna folytatta ezt a munkát. A fogarasi uradalomban román nyelvű iskolát alapítottak „... Isten dicsőségére és az oláh nemzetnek épületekre”; a lugosi román pap, S. Simion Újszövetség-fordítását jelentették meg 1648-ban.¹⁰⁰ A Rákócziak, pontosabban a kuruc szabadságharc után a román (kis)nemesek 80%-a visszatér az ortodoxiára; 20%-uk – megmaradva reformátusnak – magyarrá válik.

Összefoglalva: az 1570-es évekre a falvak népének óriási többsége protestáns; a református egyház szervezi meg a török uralom alá került magyar közösségeket, 5-6 ezer gyülekezetben.¹⁰¹ „...A működő 168 iskolából 134 tartozott a reformáció táborába. 30 nyomdából 29 protestáns kézben volt. A középkorból örökölt latin iskolák felső osztályaiból kialakultak a protestáns kollégiumok, ezek közt a magyar nyelvű református iskolák. ... A felső tagozatban filozófiát, teológiát és jogot oktattak, főiskolai szinten. Előkészítették a legkiválóbb diákok külföldi továbbtanulását. Brassóban J. Honterus, a szászok reformátora, Melancthon mintájára a legjobb humanista gimnáziumot hozta létre, ahol görög-latint, protestáns teológiát

^{96/a} A lutheri tanok – Magyarországhoz hasonlóan – a német-lakta városokban terjedtek el; a köznemesség körében a kálvini irányzat. Az antitrinitárius-anabaptista – „ariánus” - befolyás a társadalom minden rétegében, de különösen a városi szegények körében volt erős. A protestáns tábor szinesítették az oda menekült, huszita hagyományokat őrző cseh testvérek. Zsigmond Ágost uralkodása alatt (1548-1572) úgy tűnt, Lengyelország elvesz a katolikus egyház számára – a pápai udvarban is így látták. A gyors bukás négyes oka:

- a protestánsok szétforgácsoltsága, az összefogás hiánya;
- a paraszti tömegek megmaradtak katolikusnak;
- az anabaptistákat a többi protestánsok is üldözendő eretnekeknek tartották;
- a királyi hatalommal (III. Vasa Zsigmond 1587-1632) támogatott jezsuiták eredményes munkája – az 1590-es években tömeges visszatérés.

O. Halecki: A History of Poland Routledge London 1983 124, 138. o. Perényi József: Lengyelország története.

Gondolat, Bp. 1962. 85-89. o.

⁹⁷ Oborni Teréz: Erdély fejedelmei. Pannonica, 2002. 22. o.

⁹⁸ „... A prédikátorok saját értelmezésüknek megfelelően hirdethetik az evangéliumot, vallásáért senkit üldözni nem szabad, és mindenki (minden gyülekezet- AL) szabadon választhat papot magának.” Oborni: i.m. 23. o.

⁹⁹ S. Szabó: i.m. 48. o.

¹⁰⁰ Oborni: i.m. 146-147. o.

¹⁰¹ Péter: 1985 520. o.

tanítottak, felkészítve diákjaikat külföldi egyetemekre. Kereken 500 könyv jelent meg, 9/10-e protestáns kiadása¹⁰². Ezek közül mindmáig a legismertebb Károli Gáspár Vizsolyi Bibliája, az első teljes magyar Bibliafordítás (1590). Ez az északkeleti nyelvjárásban alkotott mű vetette meg irodalmi nyelvünk alapját,¹⁰³ mint Lutheré a németét, az 1611-es Authorized Version az angolét. Mint a legolvasottabb magyar könyv eldöntötte az addig ingadozó magyar helyesírást is.¹⁰⁴

Az erdélyi fejedelmek (Bethlen, I. Rákóczi György) és a lényegében államegyház református ösztöndíjaival számos fiatal tanulhatott a német, holland és angol egyetemeken. A király és a „kerekfejűek” konfliktusának, a polgárháborúnak az éveit ezek, így főleg Cambridge-ből, Londonból hozzák haza a puritán eszméket. A Bethlen által alapított gyulafehérvári/kolozsvári akadémia Heidelbergből átcsábított tanára, H. Bisterfeld már ebben a szellemben tanított, és megvédte követőit az egyházi támadásokkal szemben. Egyikük, Tolnai Dali János a franekeri egyetemen hallgatta az Angliából oda menekült W. Amesius, majd hat évet töltött Angliában, 1638-ban megszervezve az ott tanuló magyar fiatalok tíztagú társaságát egymás támogatására az otthoni munkában. Az egyházi vezetés ellenszenvvel fogadta a lelkes fiatalokat, akadályozta a lelki megújulásért folytatott munkájukat. 1639-1642, majd 1649-1655 között a pataki kollégium több reformot bevezető tanára; ekkor tanít Patakon az Európa-hírű cseh protestáns pedagógus, Comenius/ Jan Amos Komenský is. Miskolci, tarcali prédikátor, abaúji esperes, de a tanaikat elítélő 1646-os szatmárnémeti zsinat e tisztességétől megfosztotta. Haláláig (1660) élvezte viszont a puritán eszmékkel rokonszenvező Rákóczi Zsigmond (II. Rákóczi György fejedelem öccse) és édesanyjuk, Lorántffy Zsuzsanna támogatását és védelmét. Tolnai mellett Medgyesi Pál a puritánus mozgalom másik vezető személyisége. Bártfa, Debrecen, Odera-Frankfurt, Leyden után Cambridge-ben tanul. Szinyérváraljai, munkácsi lelkész, a debreceni kollégium rektora, I. Rákóczi György és felesége udvari papja. Támogatásukkal eléri, hogy a nagyenyedi zsinat a presbiteri rendszer bevezetése mellett dönt. Ez azonban nem megy át a gyakorlatba, mert a szatmárnémeti nemzeti zsinat ugyan jóváhagyja, de a végrehajtást elhalasztotta.¹⁰⁵ A vereség 1648 után válik teljessé, mert II. Rákóczi György (1648-1660) 1652-ben fej- és jószágvesztés terhe alatt betiltja az új eszmék hirdetését. A presbiteriánus mozgalom központja ekkor (Nagy)Várad, ahol a kollégium három professzora puritán, sőt independens szellemben tanított; a bihari egyházmegyében 23 lelkész prédikált hasonlóképpen.

A Bisterfeld-tanítvány Apáczai Csere János Kolozsvár után a franekeri, leydeni, utrechti és harderwijki egyetemeken a teológia mellett keleti nyelveket és természettudományokat tanul, Le Roy mellett Descartes-tól. Hazatérte után a gyulafehérvári akadémia tanára. Egy hitvitán J. Basire-rel, (aki I. Károly után a fejedelem udvari papja) a puritanizmus ádáz ellenségével, kijelenti, hogy ő nem independens, „csak” puritán – ez is elegendő volt ahhoz, hogy a rossz emlékű fejedelem megfenyegetse, hogy „... toronyból hányatja ki, vagy a Marosba vetteti”. Lorántffy Zsuzsanna közbenjárására kolozsvári rektorként dolgozhatott korai haláláig (1659). Apáczai korát és társadalmi közegét messze meghaladó szellemi teljesítménye az oktatás és tudomány terén hozott újat és maradandót. Puritán társaival együtt javasolta az általános, ingyenes magyar nyelvű népoktatás bevezetését, a lányok számára is. Élete fő művét, a Magyar Enciklopédiát azért írta, hogy a tanuló ifjúság kezébe modern, természettudományos-enciklopédikus jellegű tankönyvet adjon, az Európa-szerte általános latin helyett magyar nyelven. Munkája nem csak mint közép- és főiskolai tankönyv jelentős, hanem első lépés volt Apáczai másik nagy célkitűzése, a magyar-nyelvű tudományosság megteremtése felé vezető úton; s ez a tudományosság már nem egyházi, hanem világi jellegű. Megjelenik a puritán életeszmeny: „... Szeresd a munkát – írja az Enciklopédia előszavában – kerüld a kényes (kényelmes – AL) életet és a léha beszédeket. Keresd az alkalmat, hogy vagy magad tanulhass, vagy másokat taníthass ... mert a boldogság munkát követ”. Merészen felveti a zsarnokölés problémáját. Nemcsak a hatalmat erőszakkal megragadót nevezi tirannusnak, de azt a törvényes uralkodót is, aki hatalmával visszaél, megszegi a törvényeket. Az elsőt akárki megölheti, a másodikat csak az ország alkotmányos szervei. Ez életveszélyes kijelentés volt, félreérthetetlen utalás I. Károly kivégzésére, de – megkockáztathatjuk – II. Rákóczi György önkényuralmára is. Egyik latin nyelvű röpiratában – a holland szabadságharcra és az ország gazdagságára, erejére hivatkozva – bizonyítja egy teljes, négy karral bíró magyar (protestáns) egyetem szükségességét. A puritán mozgalom irodalmi központja Várad volt, ahol 1657-ben jelent meg a Várad Biblia, puritán magyarító jegyzetekkel, apokrif iratok nélkül, és a Medgyesi által „magyarított” Praxis pietatis, amely 100 év alatt 60 kiadásban terjedt a nép között. Hazai szerzők hitméllyítő, de gyakorlati tanácsokat is adó írásai

¹⁰² Bolyki János: Reformátusok a magyar művelődésben. In: Protestáló hit és küldetéses vétő. Szerk. Pápai Szabó György, Dunamelléki Ref. Egyházkerület, Bp. 1997. 113. o. Csohány: i.m. 70. o.

¹⁰³ Uralomra juttatásához persze kellett olyan Biblián és zsolnárokon felnőtt utódok, mint Besenyei, Csokonai, Kölcsey, Arany János és Ady Endre.

¹⁰⁴ Károli több támogatója, oltalmazója közül kiemelkedik Rákóczi Zsigmond, Gönc és Vizsoly földesura, a későbbi erdélyi fejedelem és ecsedi Báthory István országbíró.

¹⁰⁵ S. Szabó: i.m. 52-53. o.

mellett Milton és Bunyan műveit is publikálták és terjesztették. Rövid időre¹⁰⁶ a puritán presbiteri lett az erdélyi református egyház hivatalos irányzata. Presbitériumok – a püspöki-esperesi rendszerrel párhuzamosan – már a kezdetektől alakultak, főleg a központi hatalomtól távolabb eső területeken, a hódoltságban, a végvárakban és a mezővárosokban, ellátva a magisztrátusok szerepét is. A református/presbiteriánus egyházi életet mindenütt a laikusokból álló presbitériumok szervezik és irányítják (legfeljebb moderátort választanak az ügyek intézésére meghatározott időre). Egyedül a történelmi Magyarország területén maradt fenn a hagyományos egyházvezetési rendszer, amelynek teljes kiépítését Mária Terézia követelte meg, hogy jobban kézben tarthassa az egyházat.¹⁰⁷

Nem igaz az a közismert állítás, hogy „Pázmány Péter protestáns Magyarországon született, és katolikus Magyarországon halt meg” – a 16. század végén - 17. század elején csak a nagybirtokos családok többségét sikerült át/visszatéríteni a Habsburg uralom alatt álló területeken. Az ország népességének mintegy 80%-a még a 18. század elején is protestáns: a magyarok túlnyomó többsége református („magyar vallás”); az erdélyi, a felvidéki szászok és a szlovákok zöme evangélikus. Rákóczi, a katolikus fejedelem írja emlékirataiban, hogy seregének 90%-a protestánsokból verbuválódott. A szatmári béke (1711) után viszonylagos nyugalom¹⁰⁸ – a rekatolizáció inkább csak egyházi és földesúri magánakciók-templomfoglalások formájában zajlik. Az áttörés Mária Terézia uralkodása alatt (1740-1780) következett be: az erőszak és a gazdasági gyarapodás-társadalmi felemelkedés lehetőségének kombinációja, valamint a betelepítések hatására alakult ki a gyakorlatilag máig fennálló 2/3-1/3 arány a katolikusok javára.

„... Hiszed, hogy volna olyan – milyen magyarság, ha nincs – Kálvin?

Nem hiszem.”

Illyés Gyula: A reformáció genfi emlékművénél

FÜGGELÉK

A magyarországi reformáció meghatározó személyiségei

Dévai Bíró Mátyás „a magyar Luther”, humanista műveltségű nagyon buzgó katolikusból lett fő lutheránus. A krakkói egyetemen tanult; 1531-től tértett Budán, majd Kassán; 52 tételt tett közzé a reformált hit alapigazságairól; egy másik iratában támadta a szentek és ereklyék tiszteletét. Korai haláláig (1546) üldözte őt az egri püspök; megjárta Szapolyai János és Ferdinánd börtöneit (Bécs) is. Rövid nyugalmas időszakokban – Wittenbergben Melanchthon társaságában, Nádasdy Tamás és Perényi Péter várkastélyaiban irodalmi tevékenységet folytatott: ő írta az első magyar nyelvű tankönyvet; a magyar nyelvészet megalapítója. A Tiszántúlon, Szatmárban, Szilágyban működött, közeledett a svájci reformátorok nézeteihez; az erdői zsinat összehívója.¹⁰⁹

Kálmáncsehi Sánta Márton az 1540-es évekig a gyulafehérvári káptalan tagja; akkortól kezdi hirdetni a svájci (Zwingli, Kálvin) tanokat: az istentiszteleti szertartások leegyszerűsítésének híve. Összetűzésbe kerül a lutheránusokkal, akik üldözik. Ő viszi diadalra a kálvini irányt Debrecenben. „... Petrovics Péter védnöksége alatt 1556-ban ... püspökké választják, ... a későbbi tiszántúli egyházkerületre érvényes illetőséggel.” Sokan a református egyház megalapítójának tekintik.¹¹⁰

Szegedi Kis István (1505-1572) a legtudósabb reformátor, a wittenbergi egyetem doktora; „... egyedül ő alkot a nemzetközi tudományosságban is figyelembe vett, tekintélyes teológiai műveket.”¹¹¹ természetesen latinul. Bécs, Krakkó, Wittenberg után Csanádon, Gyulán, Tolnán tanít és prédikál, Laskón, Cegléden, Temesváron, Kálmáncsán, Mezőtúron, Békésen, majd leghosszabb ideig Ráckevén lelkész, baranyai püspök. Többször, és hosszabb ideig volt török rabságban; kiszabadulását János Zsigmond, Méliusz Juhász Péter

¹⁰⁶ Barcsay Ákos „ellenfejedelemsége” alatt. (1658-1660) bel- és külháborús viszonyok között (Várad eleste és pusztulása 1660)

¹⁰⁷ Észak-Amerikában is létezik epizkopális szárny a presbiteriánus mellett a kálvini egyházakban, így a magyar reformátusoknak is két püspöke van az USA-ban.

¹⁰⁸ III. Károly az államügyek mellett a vallási kérdésekkel se nagyon törődött; adatok bizonyítják, hogy a török kiűzését a „renegát” magyarok több muzulmán közössége is túlélte Dél-Magyarországon, mecsetekkel, így pl. Szigetváron.

¹⁰⁹ Péter 1985 514. o. Rátalálni az életre – Konfirmációs munkafüzet (Szerző és év nélkül) 39. o.

¹¹⁰ Péter, 1985. 515. o.

¹¹¹ A Szentháromságról (Genf); Az igaz istenismeret rendszerezése (5. kiadás, az első Bázelen). A római pápák tüköre (a pápaság története – 5 kiadás, az egyik Londonban; németül is megjelent). Az egy igaz Istenbe vetett hitvallás.

kísérletei, Debrecen, Kálmánca és Ráckeve pénzgyűjtése mellett egy kereskedő-házaspár adományának köszönhető. Kálvin genfi utódja, Beza „... örök emlékezetre méltó atléta”-nak nevezte.¹¹²

Sztárai Mihály, „az énekes reformátor”, Padovában szerzett magiszteri fokozatot. Pályája elején és végén Sárospatakon működött. Ferences szerzetesként részt vett a mohácsi csatában 1544-től Laskón lelkész, Baranyában és a Drávától délre is evangelizál, saját énekeivel is hirdeti az igét, a vigasztalást a megszállt területen. 120 gyülekezetet alapít, köztük egy horvát nyelvű, Tordinci, a mai napig fennmaradt. Tolnai esperes, majd a Tiszántúlon, Gyulán szolgált tovább.

Huszár Gál az öt felföldi szabad királyi város evangélikusainak zsinatán mint kassai lelkész vett részt. Bécsben tanulta a könyvnyomtatást és ott vette nyomdáját is. 1560-ban az egri püspök üldözése elől nyomdájával Debrecenbe menekült, Méliusz könyveit jelentette meg. Elsőként fordította magyarra a Heidelbergi Kátét. Nem vett tudomást az egyházszakadásról – élete végéig szolgálta mindkét egyházat. Énekei az evangélikus és a református énekeskönyvekben is megtalálhatók. Debreceni nyomdája az ország legrégebbi, folyamatosan működő nyomdája. Élete végén nyugat-magyarországi gyülekezetek lelkésze Nagyszombatban, Komjátiban és Pápán.¹¹³

Méliusz Juhász Péter, a somogyi származású „a magyar Kálvin” Tolnán Szegedi Kis tanítványa, 1556-57-ben Wittenbergben tanult. 1558-tól debreceni prédikátor, majd Kálmáncehi utódja a püspökségben. Tudott a latin és német mellett héberül, görögül (a Biblia nyelvein), törökül és arabul. 15 év alatt 47 könyvet írt; 44 nyomtatásban is megjelent. Munkásságával megőrizte a kálvini irány vezető szerepét az unitáriusok terjeszkedésének megállításával. Művei között van

- „a legelső magyar nyelvű református hitvallás;
- az első református szellemű, magyar nyelvű káté;
- az első magyar nyelvű református énekeskönyv, ágenda
- és gyógynövény-gyógyszerkönyv.”¹¹⁴

Szenci Molnár Albert, a zsoldárfordító, Debrecenben majd olasz, svájci, német egyetemeken tanult. Latin-magyar szótárt és magyar nyelvtant írt. Prágában Kepler mint tudóst mutatta be Rudolf császárnak. Magyarra fordította Kálvin Institutio-ját. Heidelbergből Bethlen Gábor hívta haza, s biztosított neki lakást és fizetést Kassán, majd Kolozsváron. 150 zsoltárát máig éneklik a reformátusok; a 90.-ediket Kárpátalján a szovjet időkben Himnusként.

© DKE 2017

Email: [dke\[at\]southeast-europe.org](mailto:dke[at]southeast-europe.org)
A folyóirat: <http://www.southeast-europe.org>

Figyelem! *Kedves Kutató!* Ha erre a tanulmányunkra hivatkozik, vagy idézi annak egy részét, kérjük, küldjön erről egy email-t a főszerkesztő részére a [dke\[at\]southeast-europe.org](mailto:dke[at]southeast-europe.org) címre. *A cikket a következőképpen idézze:*

Arday Lajos: (Elő)Reformáció Nyugat-Európában és Magyarországon. *International Relations Quarterly*, Vol. 8. No.1 (2017 Tavasz) 1-16 p.

Együttműködését köszönöm. *A főszerkesztő*

¹¹² Péter, 1985. 516. o. Rátalálni ... 39-40. o. Bottyán János: Hittünk hősei. Ref. Zsinati Iroda, Bp. 1971. 46-50. o.

¹¹³ Rátalálni ... 40-41. o.

¹¹⁴ Bottyán: i.m. 32-34. o.